

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΟΥ ΕΦΗΒΟΥ

Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τελεῖ ὑπὸ τὴν ὄλως ἰδιάζουσαν ἀνάγκην νὰ προϋποθέτῃ ἤδη ὑπὸ τινὰ ἔννοιαν τὸ πόρισμα τῆς ἐρεύνης αὐτῆς, δηλαδὴ τὸν καθορισμὸν τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας. Διότι μόνον οὕτω καθορίζεται ὁ κύκλος τῶν προβλημάτων αὐτῆς. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον δὲν συγκροτεῖ κατὰ μέσον ὄρον ἔννοιαν διὰ τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου, τ. ἔ. δι' ἐπαλλήλων τρόπων τινὰ φωτογραφήσεων πάντων τῶν εἰς τὴν γνῶσιν προσιτῶν ἱστορικῶν φαινομένων, ὅσα φέρουν τὸ ὄνομα τῆς θρησκείας, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ ἐξακριβώσῃ διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἐκ τῶν προτέρων νοήσεως καὶ τῆς ἐμπειρίας ἐν τίνι ἔγκειται ἡ οὐσία γνησίας καὶ ἀμιγοῦς θρησκείας. Ἐξάγει τὸν αἰώνιον νόμον, ὅστις προσδίδει εἰς τὴν θρησκείαν (καὶ ὡς ὑποκειμενικὴν ἔποψιν καὶ ὡς ἀντικειμενικὸν φαινόμενον τοῦ πολιτισμοῦ) τὸν οὐσιώδη καὶ ἰδιάζοντα αὐτῆς χαρακτῆρα. Ὅθεν ἡ ἔννοια αὕτη τῆς οὐσίας δὲν εἶναι ἀπλῶς περιγραφικὴ, ἀλλὰ κατὰ βάθος κανονιστικὴ ἔννοια (κατὰ τὸν Reischle «ἐννοια μέτρου») καὶ περιέχει κατ' ἀνάγκην ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ τί δέον νὰ εἶναι θρησκεία.

Μετὰ τὸν χωρισμὸν ὄλων ἐκείνων, ὅσα κατάγονται ἐξ ἄλλων πεδίων τοῦ πνεύματος καὶ χρησιμεύουν ἐν τῇ θρησκείᾳ μόνον ὡς μέσα ἐκφράσεως τοῦ κυρίως ὑπανοουμένου ἢ ὡς φορεῖς τῆς σημασίας αὐτοῦ, ὑπολείπεται ἡ ἐρευνα τοῦ ἄλλου ἐκείνου θεμελιώδους προβλήματος, ἡ ἐξακριβωσις τουτέστι τοῦ ζητήματος, ἂν τὸ εἰδικῶς θρησκευτικὸν ἐκπηγάξῃ ἐκ τῆς σχέσεως τοῦ ὑποκειμένου πρὸς ἴδιον (ὑπερβατικὸν) ἀντικείμενον ἢ ἂν ἀποτελῇ τὸ ὑστατόν μόνον καὶ βαθύτατον στρώμα τῶν καὶ ἄλλως γνωστῶν ἀντικειμένων, εἰς τὸ ὁποῖον διεισδύει ἡ θρησκευτικὴ ἔποψις ὅταν λαμβάνῃ καὶ ὅταν ζητῇ τὸ ὑστατόν ὀλοκληρωτικὸν νόημα τοῦ κόσμου. Ἀμφότεραι αὗται αἱ ἐκδοχαὶ κοινὸν πρὸς ἀλλήλας θὰ εἶχον τὸ μὲν ὅτι ἐν τῇ

θρησκευτικῆ διαθέσει «ἀποκαλύπτεται» εἰς τὸ ὑποκείμενον πέρα τοῦ ἀτόμου χωρῶν ἐξ ἀντικειμένου νοήματος ἐκφραστικὸς σὺ ν δ ε σ μ ο ς, ὑπὸ τοῦ ὁποίου κατακυριεύεται ἢ μέχρι τοῦ ὁποίου αἴρεται ἀγωνιζόμενον· τὸ δὲ ὅτι τὸ «θεῖκόν» τοῦτο, ὅταν καταλάβῃ τὴν ψυχὴν, παρέχει εἰς αὐτὴν τὴν ὑστάτην μακαριότητα, συνεπῶς τὴν «ἀπολύτρωσιν» καὶ διαλύει τὸ πολλαχῶς διεσπασμένον νόημα τῆς ζωῆς αὐτῆς ἐντὸς τῆς πείρας παντελῶς ἀπηρτισμένου κοσμικοῦ νοήματος. Τὴν ἔννοιαν λοιπὸν τῆς θρησκείας ἀποτελεῖ πάντοτε ἡ τάσις πρὸς τὸ νόημα ἐκφραστικὸν ἄπειρον ὄλον. Ἐλλοίως λέξεσιν εἶναι προσπάθεια πρὸς ὑπερπήδησιν τῶν ἀνωτάτων εἰς ἡμᾶς προσετῶν ὀρίων τοῦ νοήματος καὶ πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀποσπασμάτων, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν τὰ ὡς νόημα περιεκτικὰ νοούμενα περιεχόμενα τῆς ζωῆς, ἵνα κατορθωθῇ ἐρμηνεία ἐπὶ πάντα ἐκτεινομένη καὶ τὰ πάντα περιλαμβάνουσα, εἴτε εὗρίσκειται αὐτὴ ἐν τῷ ἐνθάδε κόσμῳ (τ. ἔ. ἐν τῷ πραγματοποιησίμῳ συνδέσμῳ τῆς ὑπάρξεως) εἴτε ἐν τῷ ἐπέκεινα (τ. ἔ. ἐν τῇ πρὸς αὐτὸν ἀντιθέσει).

Ἄλλ' ἡ πραγματεία τῶν προβλημάτων τούτων δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ψυχολογίαν. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι πρέπει νὰ κέκτηται καὶ ἡ ψυχολογία εἰδὸς τι μέτρου τῆς ἐννοίας τῆς θρησκείας, ἵνα δύναιται νὰ χαρακτηρίσῃ φαινόμενον τι ὡς θρησκευτικόν. Τοῦτο ὅμως δύναται νὰ πράξῃ κατὰ τὸν ἴδιον αὐτῆς τρόπον, ἐφ' ὅσον ἐκλέγει ὀρισμένας μόνον ποιότητας τῆς ὑποκειμενικῆς βιώσεως, αἱ ὅποια σημαίνονται ὡς «εἰδικῶς θρησκευτικαί». Πρέπει νὰ ὀρμᾶται ἀπὸ ὅσον τὸ δυνατόν εὐρυτέρας ἐννοίας τῆς θρησκείας, ἵνα συμπεριλαμβάνῃ ἐν αὐτῇ καὶ τὰς πρώτας βαθμίδας καὶ τὰς ἀνεξελίκτους μορφάς, τὰ σύμμεικτα φαινόμενα καὶ τὰ δι' ἐκφυλισμοῦ ἐξηλλαγμένα. Τὸ περὶ ὕψους ἢ καθαρότητος, περὶ ἀληθείας ἢ κύρους θρησκείας τινὸς ζήτημα ἀνήκει εἰς τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, ὅπερ πραγματεύεται τοὺς ὄρους, ὑφ' οὓς δύναται ἡ θρησκεία νὰ κέκτηται καθολικὸν κύρος. Ἡ ψυχολογία σκοπὸν ἔχει νὰ περιγράψῃ τῇ βοήθειᾳ μεταβιβάσει τινος τῶν βεβιωμένων καὶ κατανοήσῃ αὐτὰ ἐρμηνεύουσα. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διακρίνῃ ἐκ τῶν προτέρων ἀπ' ἀλλήλων γνήσιον καὶ νόθον, ὑγιὲς καὶ νοσηρὸν, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐνδιατρίβῃ περὶ τὸ περί-

πλοκον σύμπλεγμα. Ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ εἶδομεν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρίσωμεν ἐν τῷ εὐρὺς ἀλλήλων τὰς δύο ταύτας μεθόδους. Δύναται τις ὁμῶς νὰ δίδῃ μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὴν ἑτέραν αὐτῶν. Διὰ τὴν ἐξελικτικὴν ψυχολογίαν μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον κέκτηται κατ' ἀνάγκην ἡ περιγραφικὴ καὶ κατανοοῦσα ἔποψις.

Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς ἄλλην τινὰ κατεύθυνσιν εἶναι ἀνάγκη νὰ διατηρήσῃ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς. Δὲν δύναται νὰ περιορίσῃ τὸ βλέμμα αὐτῆς εἰς ἐκείνην τὴν μορφήν ἱστορικῶς ἀναπτυχθείσης ἐξ ἀντικειμένου θρησκείας, ἡ ὁποία ὑπερέχει ἐν τινὶ κύκλῳ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ὁποία προβάλλει ἴσως εἰς πάντας τοὺς μετέχοντας τοῦ πολιτισμοῦ τούτου τὴν ἀξίωσιν πρὸς ἀπόλυτον αὐτῆς ἀναγνώρισιν ὑπ' αὐτῶν. Τοῦτο ἀδυνατεῖ νὰ πράξῃ καὶ διὰ τοῦτον ἔτι τὸν λόγον, ὅτι αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις ὠδήγησεν εἰς παραλλαγὰς καὶ διαφοροποιήσεις, παραγαγοῦσα πολλὰ παράλληλα θρησκευτικὰ συστήματα, τὰ ὁποῖα πάντα ἐγείρουν τὴν αὐτὴν ἐπὶ τὸ ἀπόλυτον ἀξίωσιν. Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ κατάστασις ἐγέννησε τὴν ἔρευναν τὴν στρεφομένην ἐπὶ τὴν «ποικιλίαν τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας» οὐχὶ μόνον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ πλάτους τῆς πείρας ταύτης, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τῆς ἐξ εἰδικῶν ἱστορικῶν ὄρων γεννήσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῆς ἐκ τῆς ἐν τῷ πολιτισμῷ γενικῆς ἐξελιξεως τοῦ πνεύματος. Αὐτῆς δὲ ταύτης πάλιν τῆς θρησκείας ἡ ἱστορία δὲν δύναται φυσικὰ νὰ ἐρμηνεύεται μόνον ἐκ τῆς ψυχολογίας τῆς εὐσεβείας, ἀλλὰ καὶ πρέπει συγχρόνως νὰ κατανοῆται ἐκ τοῦ νόμου τοῦ διέποντος τὴν ἀντικειμενικὴν ὕψην καὶ ἐκ τῶν ἀντεπιδράσεων τῆς ἐξ ἀντικειμένου θρησκείας, μετὰ τῶν δογμάτων αὐτῆς καὶ τῶν τύπων τῆς λατρείας, ἐπὶ τὸ βιοῦν ὑποκείμενον. Ἐπομένως καὶ ἡ ἡμετέρα ψυχολογία τῆς νεανικῆς θρησκευτικότητος δὲν δύναται νὰ ἀρκεσθῇ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἱστορικῶς δεδομένων ὁμολογιῶν καὶ ὀργανωμένων ἐκκλησιασίων τοῦ καθ' ἡμᾶς πολιτισμοῦ, ἀλλὰ δεόν νὰ εὐρύνη τοσοῦτον τὸν ὀπτικὸν αὐτῆς κύκλον, ὥστε νὰ συμπεριληφθοῦν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ τὰ ψυχικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἐκκλίνουσι, ὑπερτερῶντα ἢ ὑπολειπόμενα τοῦ πλαισίου τῶν δογματικῶν τούτων διατυπώσεων καὶ ἐκκλησιαστικῶν ὀργανώσεων.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τοιούτων σκέψεων καταπτῶμεν εἰς τὴν πρότασιν ἵνα θεωρῶμεν ὡς θρησκευτικὰς ἐκείνας τὰς ἐμπειρίας τοῦ νοήματος καὶ τὰς παροχὰς νοήματος, αἱ ὁποῖαι φέρουν τὸν χαρακτήρα τοῦ ὀριστικοῦ καὶ τελεσιδικίου, εἴτε συνέχονται πρὸς ἀντικειμενικὴν θρησκείαν εἴτε μὴ. Ἄλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον «τελεσιδικιον»— ἀντὶ τοῦ ὁποίου μεταχειρίζονται τινες τὸν τολμηρότερον ὄρον «ἀπόλυτον»— νοοῦμεν ὅτι αἱ περὶ ὧν πρόκειται ψυχικαὶ κινήσεις ἀποκαλύπτουν εἰς τὸ ὑποκειμενόν τὸ ὕστατον καὶ ὑψιστον νόημα τοῦ βίου αὐτοῦ καὶ τοῦ κόσμου καθόλου. Ἐὰν τώρα τὸ νόημα τοῦτο εἴναι πράγματι τὸ ὕστατον καὶ ὑψιστον, δὲν εἶναι πλέον ἢ ψυχολογία εἰς θέσιν νὰ κρίνη. Τοῦτο ἀδυνατεῖ νὰ τολμήσῃ διὰ τὸν λόγον ἤδη, ὅτι καὶ ἐν αὐτῷ τῷ καθ' ἕκαστον βίῳ ποικίλλει τὸ περιχόμενον καὶ ἡ κατεύθυνσις τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ νοήματος τῶν ὡς ὀριστικῶν καὶ τελεσιδικίων βιουμένων. Ἀλλὰ ἐνταῦθα δὲν ἐνδιαφέρουν ἡμᾶς αἱ τοιούτου εἴδους «ἐξελίξεις». Ὅ,τι ἀπαιτεῖται εἶναι ἵνα τὰ περὶ ὧν πρόκειται βιώματα μὴ διαφωτίζον ταύτην μόνην ἢ ἐκείνην τὴν πλευρὰν τοῦ βίου καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ σχετίζονται πρὸς τὸ σ ὄ λ ο ν τοῦ ὑποκειμενικοῦ βίου καὶ τῆς ἐναντι αὐτοῦ ὕφεστώσης κοσμικῆς τάξεως καὶ δεικνύουν συγχρόνως τὸ σύνολον τοῦτο ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐκάστοτε δυναμένης νὰ βιωθῇ ὑψίστης ἀξίας.

Ὁ ἰδιόρρυθμος οὗτος καί, ὡς εἶπομεν, ὡς τελεσιδικίος ἐμφανιζόμενος ζωϊκὸς δεσμὸς μεταξὺ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ὑψίστου νοήματος δηλωτικοῦ συνόλου τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, περιέχει ἐν ἑαυτῷ δύο πλευράς· ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἡ ὑστάτη ἀξία τοῦ κόσμου δι' ἐμὲ καὶ ἡ ὑστάτη ἀξία ἐμοῦ διὰ τὸν κόσμον. Ὁ Schleiermacher θὰ ἔλεγεν: ἐν αὐτῷ ἐνυπάρχει ἀδιάσπαστος ἡ ἐνέργεια τοῦ σύμπαντος ἐπ' ἐμοῦ καὶ ἡ ἐμὴ ἐνέργεια ἐπὶ τοῦ σύμπαντος. Ἡ βίωσις τοῦ ἐμοῦ ὑψίστου ἀξιολογικοῦ προορισμοῦ ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι ἡ ἠθικὴ πλευρὰ τῆς θρησκείας· δὲν ὑπάρχει ἠθικὴ θέσις ἐναντι τῶν ἀξιῶν ὅλως ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς ἐρμηνείας τοῦ νοήματος τοῦ ἐξ ἀντικειμένου συνδέσμου τοῦ κόσμου. Ἡ βίωσις τοῦ ὑστάτου νοήματος τοῦ κόσμου ἐν σχέσει πρὸς ἐμὲ εἶναι ἡ μεταφυσικὴ πλευρὰ τῆς θρησκείας· δὲν ὑπάρχει θρησκευτικὴ κοσμολογικὴ δοξασία, ἡ ὁποία νὰ μὴ συνεπιφέρῃ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν ἠθι-

κόν μου προαρισμόν. Ὅσακις τὰ περί τῶν ὀ λόγος βιώματα προσλαμβάνουν τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τοῦ κανονιστικοῦ, τ. ἔ. τοῦ καθήκοντος, τοῦ ὀφείλειν, εἰς τὰς δύο ἐκεῖνας ἐπόψεις ἀντιστοιχοῦν τὸ μὲν αἰ ὕσταται ἀπαιτήσεις τοῦ θρησκευτικῶς νοηθέντος συνδέσμου τοῦ κόσμου πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ προσωπικοῦ μου βίου, τὸ δὲ αἰ ὕσταται ἀπαιτήσεις τοῦ ἠθικοῦ μου προσώπου πρὸς τὸ ἀξιολογικὸν περιεχόμενον τῆς κοσμικῆς τάξεως (τ. ἔ. τὰ ἐν τῷ ἠθικῷ συνειδῶτι περιεχόμενα μεταφυσικὰ αἰτήματα).

Ἐν τῷ συνόλω συνδέσμῳ τοῦ βίου ὑπάρχουν δεδομένα, τὰ ὀποῖα εὐρίσκονται ἐγγύτατα τοῦ κέντρου τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ νοήματος. Ὡμιλήσαμεν ἤδη περὶ τῶν μεταφυσικῶν τούτων σημείων. Τὸ βίωμα τῆς παροδικότητος, τοῦ περιορισμένου πασῶν τῶν δυνάμεων, τῆς ἀσυμφωνίας τῆς πορείας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου, ὃν ἕκαστος διάγει, πρὸς τὸ μυστικὸν ἰδανικόν— ὄλα ταῦτα ὀδηγοῦν τόσον ἀμέσως εἰς τὴν θρησκείαν, ὅσον καὶ τὸ περιεχόμενον βαθείας ἀγάπης, ἡ ἐργασία πρὸς ἐπιτέλεσιν μεγάλου τινὸς σκοποῦ, ἡ ἐπὶ τῇ θεᾷ τοῦ ἀπειροῦ μεγαλείου καὶ τοῦ κάλλους τῆς φύσεως μακαριότης. Πᾶσαι αἰ καταστάσεις, κατὰ τὰς ὀποίας συναισθανόμεθα μετ' ὀδύνης καὶ ἀπογνώσεως τὴν ἔ λ λ ε ψ ι ν τῆς ὕστατης ἀπολυτρούσης εὐδαιμονίας, εἶναι τόσον θρησκευτικαὶ ὅσον καὶ τὸ συναίσθημα ὅτι ἀναπαυόμεθα ἐν τῷ θεῷ καὶ κ ε κ τ ῆ μ ε θ α τὴν ὕψιστην ταύτην εἰρήνην τῆς πρὸς τὸ σύνολον νόημα τοῦ κόσμου συμφωνίας. Ἄλλ' εἰς τὸν κύκλον τοῦτον τῆς βιώσεως δύναται κατ' ἄ ρ χ ῆ ν νὰ εἰσέλθῃ οἰονδήποτε περιεχόμενον τῆς ζωῆς. Ὁ ὕ δ ἐ ν ὑπάρχει ὄλας ἀδιάφορον θρησκευτικῶς, ἀκόμη καὶ ἡ θεὰ τῆς καλουμένης νεκρᾶς φύσεως καὶ τὸ πα ρ ο δ ι κ ῶ τ α τ ο ν τῶν συναισθημάτων. Ψυχολογικῶς μάλιστα κέκτηται ἐξαιρετικὴν ὄλας σημασίαν τὸ γεγονός, ὅτι π ᾶ σ α θεμελιώδης κατηγορία ἀξιών δ ὕ ν α τ α ι νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ κέντρον τῆς θρησκευτικῆς ἐρίμηνειας ὄταν ἡ ὕποκειμενικὴ ὕψη λάβῃ τὴν ἀνάλογον διάταξιν. «Ὅπου ὀ θησαυρὸς ὕμων, ἐκεῖ καὶ ἡ καρδία ὕμων». Τὴν μακαριότητά τῆς ψυχῆς του δύναται τις νὰ ἐξαρτήσῃ ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τέλος ἐκ τοῦ Μαιμμωνᾶ. Δύναται τις νὰ δοκιμάσῃ τὰς στιγμὰς ὕψιστης μακαριότητος ἐν τῇ φαντασιακῇ ἀπολαύσει καὶ τῇ φαντασιακῇ δημιουργίᾳ. Δύναται τις νὰ ἀφοσιωθῇ παντελῶς εἰς τὴν ἐπι-

στημην και να θεωρη μετά θρησκευτικῆς κατανύξεως τὸ σύμπαν ὡς μαθηματικῶς διατεταγμένον κόσμον. Δύναται τις νὰ ἀγαπήσῃ τὸν λαὸν και τὸ κράτος ὡς ὄντα ἀγαθὰ και νὰ εὐρίσκη ἐν αὐτοῖς τὸν θεόν. *Ψυχολογικῶς* εἶναι ὅλα ταῦτα δυνατὰ, ἀδιάφορον πῶς ἄλλος τις θὰ κρίνη τοὺς θρησκευτικοὺς τούτους τύπους και πῶς θὰ κατατάξῃ αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ ὕψους κεκαθααρμένης και πνευματικῆς θρησκείας και ἠθικότητος. Μήπως χριστιανικὸς τις λόγος δὲν λέγει ὅτι «ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρὸς μου μογαὶ πολλαὶ εἰσίν»; Ἄς ἐξετάσωμεν νῦν τὴν θρησκευτικότητα ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς ἐξελικτικῆς ψυχολογίας τοῦ ἀτόμου. Ἀνεπτύξαμεν ἤδη ὅτι ἐν τῇ θεμελιώδει φασὶ τῆς ἀτομικῆς βιώσεως, ἡ ὁποία δυνατὸν νὰ εἶναι «προδιάθεσις» μὴ ἐπιδεχομένη περαιτέρω ἀνάμωσιν, ἐκπύρξουσι οὐσιώδη σπέρματα τῆς θρησκευτικότητος. Ἡδὴ τὸ πρωτόγονον ζωϊκὸν συναίσθημα περιέχει ὅπως δῆποτε ἐνόηται ἢ διάσπασιν, μακαριότητα ἢ ἀπόγνωσιν, ἐγγύτητα πρὸς τὸν θεόν ἢ ἀποξένωσιν ἀπ' αὐτοῦ, κτῆσιν ἢ ζήτησιν. Ἄλλ' ἢ εἰς τὸ ὑποκείμενον περιορισμένη βίωσις οὐδέποτε θὰ ἤρρετο ὑπεράνω ἀσαφεστάτων ψυχικῶν κινήσεων, ἐὰν ὁ ἔφηβος δὲν εὐρίσκη ἐκ τῶν προτέρων ἐναντι αὐτοῦ ἐσχηματισμένην θρησκείαν, ἡ ὁποία παριστᾷ οἰανεὶ πτῆσιν τινὰ πρὸς τὸ θεῖον ἐλευθεροῦσαν τῆς χρονικῆς και τοπικῆς ἐξαρτήσεως. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἡ προϋπάρχουσα ἱστορικὴ θρησκεία, ἀποτελεῖ παράδοξον σύγκλωσμα τύπων ἐκφράσεως, οἱ ὁποῖοι παρελήφθησαν ἐκ τῶν ἐπὶ μέρος κύκλων τοῦ πνεύματος. Εἰς τούτους ἀνήκουσι δόγματα, τὰ ὁποῖα δύναται νὰ προσλαμβάνουν αὐτὸ τοῦτο τὴν μορφήν θεωρητικῶς αἰτιολογούντων συνδέσμων, αἰσθητικὰ σύμβολα, τὰ ὁποῖα σκοπὸν ἔχουν νὰ καταστήσουν ἐναργὲς τὸ ἀνέκφραστον, θεσμοὶ και τύποι λατρείας, οἱ ὁποῖοι κατάγονται προφανέστατα ἐκ τύπων τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Ἄλλὰ πάντα ταῦτα συνέχονται πρὸς ἀλλήλα διὰ τῆς ὑπερκοσμίου αἰγλης τῆς ἀγιότητος και τοῦ ἀπολύτου, ἡ ὁποία ἐξαιρεῖ αὐτὰ ὑπεράνω τῆς «γηίνης» σφαίρας και ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν τὴν πλάσιν τῶν θρησκευτῶν διέποντα νόμον ἐναντι πασῶν ἐκείνων τῶν πεπερασμένων και ἐπὶ μέρος διαμορφώσεων τοῦ νοήματος. Ἡ ἐξ ἀντικειμένου θρησκεία εἶναι τὸ θρησκευτικὸν περιβάλλον, ὅπερ εὐρίσκει τις προϋπάρχον, ὅταν

ἀφυπνίζεται ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ θρησκευτικότης. Πρὸς τὰ πλάσματα ταῦτα πρέπει νὰ προσαρμοσθῇ λαμβάνων καὶ παρέχων, συμφωνῶν καὶ ἀντιτιθέμενος. Εἰς ταῦτα προσθετέον τὴν ἰδιαιτέραν θρησκευτικὴν ἐπίδρασιν τοῦ πλησιεστάτου περιβάλλοντος, τὴν καὶ ἰσχυροτέραν τ. ἔ. τῆς πατρικῆς οἰκίας, τῆς ἐνορίας, τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος, τοῦ σχολείου, τοῦ ὄλου κύκλου τῆς ζωῆς. Πᾶσα λοιπὸν θρησκευτικὴ βλάστησις καὶ αὔξησις τελεῖ ὑπὸ τοιοῦτους ὄρους προϋπαρχούσης πνευματικότητος. Ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς πολιτισμῷ τῆς ὄλης θρησκευτικῆς παραδόσεως καὶ περαιτέρω διαπλάσεως δεσπόζει ὁ χριστιανισμός. Ἡ τάσις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἕνα, ἅγιον, πανάγαθον θεὸν εἶναι ἀπόλυτος· ἀλλ' ὡς πρὸς τὰς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ ἐκφάνσεις ὑπόκειται εἰς τὰς συνθήκας τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς, τοὺς ἰδιάζοντας εἰς αὐτὴν τρόπους τῆς νοήσεως καὶ τῆς ἐκφράσεως. Ὅθεν κατὰ τὸ συγκεκριμένον περιεχόμενον αὐτοῦ δὲν ἔχει ἀεὶ ὡσαύτως, ἀλλ' ἀποτελεῖ τὸ κεφάλαιον τῶν ἐξ ἀντικειμένου θρησκευτικῶν πλασμάτων καὶ τῶν οἰκείων αὐτοῖς τύπων τῆς ὑποκειμενικῆς εὐσεβείας ἐν τῇ Δύσει. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀπαλλαγῇ ἐντελῶς τῶν πνευματικῶν τούτων δυνάμεων, τὰς ὁποίας εὐρίσκει ὑφισταμένας. Καὶ ἂν ἀκόμη ἐπανίσταται ἐν τέλει κατ' αὐτῶν, ὁ ἰδιάζων τρόπος τῶν καταφάσεων αὐτοῦ ἐξαρτᾶται καὶ ἐκ τῆς φορᾶς ταύτης τῶν ἀρνήσεων αὐτοῦ. Πρὸς τούτοις ἔχει πολλὴν ψυχολογικὴν σημασίαν τὸ γεγονός, ὅτι οἱ προκρινόμενοι τύποι τῆς ἐκφράσεως οὐδέποτε συμπίπτουν πρὸς τὸ ὄλον περιεχόμενον τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τὸ μὲν διότι ἐξαντλοῦν αὐτό, τὸ δὲ διότι ὑπὸ τὰ αὐτὰ σύμβολα εἶναι δυνατόν νὰ κρύπτανται διάφοροι μορφαι τῆς βιώσεως, τὸ δὲ διότι αἱ αὐταὶ θεμελιώδεις κατευθύνσεις τῆς βιώσεως δυνατόν νὰ λαμβάνουν διαφόρους ἀντικειμενικὰς μορφὰς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀνάλυσις τῶν μετακινήσεων τούτων εἶναι ἀπείρως δυσχερής, μάλιστα ἐπειδὴ καὶ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας μεταχειρίζεται καὶ αὐτὴ ἐννοίας, αἵτινες δὲν εἶναι σύμμετροι πρὸς ὅ,τι προσέθεται νὰ ἐκφρασθῇ δι' αὐτῶν. Τῇ βοήθειᾳ τῆς ἐρμηνευούσης αὐτὴν γλώσσης οὐδ' εἰς τὴν ἐστίαν τῆς προσωπικῆς ἡμῶν θρησκευτικῆς βιώσεως εἶναι εὐκόλον νὰ πλησιάσωμεν, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον εἰς τὴν τῶν ἄλλων ἢ καὶ εἰς τὴν τῶν φύσεων καὶ τῶν ομάδων ἐκεί-

νων, αἵτινες ἀπέχουν πολὺ ἡμῶν κατὰ τε τὸν χρόνον καὶ κατὰ τὴν ὕφην τοῦ ψυχικοῦ αὐτῶν κατασκευάσματος.

Ἐκ τῆς συντόμου ταύτης ἐπισκοπήσεως τῆς φύσεως καὶ τῆς θέσεως τῶν προβλημάτων, ἐξάγονται τὰ ἐξῆς ὡς πρὸς τὴν σειράν, τὴν ὁποίαν θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ πραγματεία ἡμῶν. Δέον νὰ ὀμιλήσωμεν, ἀρχόμενοι, περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐξελιξεως τῶν νέων ἐν σχέσει πρὸς τὸν χριστιανισμόν ὡς ἀντικειμενικὴν καὶ ἱστορικῶς γεννηθεῖσαν θρησκευτικὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν εὕρισκει ὁ ἔφηβος προϋπάρχουσαν ἐν τῷ πλησιεστέρω ἢ τῷ εὐρυτέρω αὐτοῦ περιβάλλοντι ὡς δρῶσαν πνευματικὴν δύναμιν. Τοῦτο καλοῦμεν ἐξέλιξιν τῆς θρησκευτικότητος ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ. Ἄλλ' ὀφείλομεν νὰ ἐξετάσωμεν, δεύτερον, τὴν ἐξέλιξιν ἐκείνων τῶν μορφῶν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, αἱ ὁποῖαι δὲν προσαρμόζονται ἀμέσως εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἀντικειμενικοῦ φαινομένου τοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ θρησκευτικαὶ αὗται βιώσεις ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ δύνανται, ὡς εἶδομεν, νὰ συνδέωνται πρὸς τὴν «ἀποκαλύψιν», τὴν ὁποίαν περιέχουν οἱ διαφορώτατοι κύκλοι τῆς ζωῆς. Δύνανται νὰ καταφάσκουν ἢ νὰ ἀρνοῦνται τὴν ἀξίαν τῶν δεδομένων τούτων ἐπὶ μέρους κύκλων τῆς ζωῆς· κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν δύνανται νὰ ἀνατρέχουν μέχρι τοῦ σημείου τῆς ἐνότητος, ὅπου ἀναβλύζει ὁλόκληρος ἡ ζωὴ ἀδιάσπαστος ἐτι καὶ ἀμέριστος, ἢ δι' ὅλων τῶν διαφορήσεων καὶ παραλλαγῶν καὶ ὑπὲρ αὐτάς χωροῦσαι νὰ ἀνέρχωνται μέχρι τῆς ὑπερτάτης ἀξίας, ἡ ὁποία καίται οἶονεὶ ἐν τῷ ἀπείρῳ μεμακρυσμένῳ σημείῳ τῆς τομῆς αὐτῶν.

Πᾶσαν ἄμεσον καταβύθισιν ἐντὸς τοῦ ἀποκρύφου θείου νοήματος, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ὑπάρξεως, καλοῦμεν μυστικοπάθειαν. Αὕτη ἀναφαίνεται φυσικᾶ συνδεδεμένη καὶ πρὸς τὸν ἱστορικῶς ἀναπτυχθέντα χριστιανισμόν. Καὶ κατὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην εὕρισκομεν ἐν αὐτῇ τὴν πρόδηλον τάσιν, ὅπως ὀβελίσῃ τὰς μεσολαβήσεις τῆς ἱστορίας καὶ τῶν θεσμῶν, οἱ ὁποῖοι παρενεβλήθησαν μεταξύ τοῦ θείου καὶ τῆς ψυχῆς. Ὅταν μὲν ἡ τάσις αὕτη ἀναφαίνεται ὅλως καθαρὰ καὶ ἀμιγῆς, ὀμιλοῦμεν περὶ μυστικοπαθείας ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ. Ὅταν δὲ ἀρνούμενη πάντα τὰ πεπερασμένα περιεχόμενα τῆς ζωῆς χωρῆ

ὀπισθεν αὐτῶν ἢ ὑπὲρ αὐτά, πρόκειται περὶ ὑπερβατικῆς μυστικοπαθείας. Ἄλλ' ὅταν προσκολλᾶται εἰς αὐτά ταῦτα τὰ περιεχόμενα, γεννᾶται ἕμμονος ἢ ἐγκόσμιος μυστικοπάθεια. Τὴν τελευταίαν ταύτην χαρακτηρίζομεν καὶ ὡς «κοσμικὴν θρησκευτικότητα» ἕνεκα τῆς στενῆς αὐτῆς συγκλώσεως πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ ἐνθάδε κόσμου. Ἐφάπτεται πῶς τῆς «κοσμοθεωρίας», περὶ τῶν προϋποθέσεων τῆς βιώσεως τῆς ὁποίας ὠμιλήσαμεν ἐν τέλει τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου. Συχνὰ προσλαμβάνει κατὰ τὸν ἴδιον αὐτῆς τρόπον τὴν ἐξ ἐννοιῶν κατεσκευασμένην ἐσθῆτα τῆς ἐπιστήμης καὶ προσεγγίζει οὕτω πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Ἄλλὰ δύναται νὰ προκρίνη καὶ αἰσθητικὰ μέσα ἐκφράσεως ἢ καὶ νὰ ἐκδηλώνη τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς δι' ἐνεργοῦ διαμορφώσεως τοῦ ἠθικοῦ βίου ἐν τῷ οἰκονομικῷ, τῷ πολιτικῷ καὶ τῷ κοινωνικῷ πεδίῳ.

Τὴν σχέσιν τῶν μορφῶν τούτων τῆς εὐσεβείας, αἱ ὁποῖαι χωρίζονται τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ζητοῦν ἰδίους δρόμους πρὸς τὸν θεόν, δυνάμεθα νὰ διασαφηνίσωμεν διὰ τῆς ἐξῆς εἰκόνας. Ἡ ἀντικειμενικὴν ὑπόστασιν προσλαβοῦσα χριστιανικὴ θρησκεία ἔχει πρὸς τὰς ὑποστασιώσεις τῆς ἀπ' αὐτῆς ἀποκλινοῦσης εὐσεβείας ὡς ὁ κεχαραγμένος χρυσὸς πρὸς τὸν ἀχάρακτον. Ὁ κεχαραγμένος κέκτηται στερρόν καὶ σχεδὸν ἀνεξίτηλον τύπον· ἀλλὰ συχνὰ ἔχει τριβῆ καὶ ἐμφανίζει τεχνοτροπίαν ἀρχαιοπρεπῆ καὶ ξενίζουσαν. Ἄλλ' ὁ ἀχάρακτος ὁμοίως θρησκευτικὸς χρυσὸς μεταδίδεται καὶ ἀποκτᾷ πέρα τοῦ προσωπικοῦ χωροῦσαν τρέχουσαν ἀξίαν, ὅταν χαραχθῇ ὅπωςδήποτε· ἀρκεῖ νὰ γίνεταί τοῦτο διὰ σφραγίδος, ἢ ὁποῖα εἶναι σχετικῶς νέα καὶ ἢ ὁποῖα ἐπιτρέπεται εὐρύτερον πεδῖον δράσεως εἰς τὴν ἀτομικότητα τοῦ καθ' ἕκαστον ὑποκειμένου.

Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ πραγματευόμεθα μόνον τὴν σχέσιν τῶν ἐφήβων πρὸς τὸν κεχαραγμένον καὶ μορφὴν κεκτημένον χριστιανισμόν. Ἄλλ' ἐπειδὴ καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ὑπόκειται εἰς σχετικὰς ταλαντεύσεις καὶ εἰς ποικίλας θεολογικὰς ἐρμηνείας, καὶ ἐπειδὴ πρὸς τούτοις ἐμφανίζει διαφόρους βαθμοὺς πνευματικῆς ἐξ ἀντικειμένου ζωντανότητος, θὰ ἔπρεπε νὰ διακρίνωμεν ἀκόμη καὶ χριστιανικὰς ροπὰς καὶ κοινωνικοὺς κύκλους. Ἴνα ἀποφύγωμεν τὴν ἄγαν εὐρεῖαν ταύτην ἱστορικὴν ἐξατομίκευσιν, περιορίζομεθα εἰς

τὸν κατὰ τὸ δυνατόν γενικώτατον χαρακτηρισμὸν τοῦ «θρησκευτικοῦ περιβάλλοντος». Καὶ δὴ θὰ ἐρευνήσωμεν κατὰ σειράν τὴν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν.

α') Ἐν μετρίᾳ θρησκευτικῇ ἀτμοσφαίρᾳ.

β') Ἐν πολῷ θερμῇ θρησκευτικῇ ἀτμοσφαίρᾳ.

γ') Ἐν περιβάλλοντι, τὸ ὁποῖον (ἐν χριστιανικῇ ἐννοίᾳ τοῦλάχιστον) εἶναι θρησκευτικῶς ἀδιάφορόν ἢ ἐχθρικὸν πρὸς τὴν θρησκείαν.

Αἱ περὶ ὧν πρόκειται ἐξ ἀντικειμένου πνευματικαὶ δυνάμεις ἐνσαρκοῦνται κατὰ κανόνα ἐν τῇ κοινωνικῇ τάξει, τῇ οἰκίᾳ καὶ τῷ σχολείῳ. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν ἔχομεν πρὸ πάντων ἐν νῷ τὸν νεώτερον, κατὰ τὸ πλεῖστον βορειογερμανικὸν φιλελεύθερον προτεσταντισμὸν, κατὰ τὴν δευτέραν τὴν προτεσταντικὴν καὶ τὴν καθολικὴν ὀρθοδοξίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν συναισθηματικὴν εὐκίνησιαν τοῦ Εὐσεβισμού καὶ τοῦ Μεθοδισμού, κατὰ τὴν τρίτην τέλος περίπτωσιν τοὺς κύκλους ἐκείνους, ἐν τοῖς ὁποίοις, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς διαφωτίσεως καὶ τοῦ διαδεχθέντος αὐτὴν θετικισμοῦ, ἐδημιουργήθη πνευματικὴ κατάστασις καθαρῶς ἐγκοσμία καὶ ἔμμονος, κατὰ τὸ πλεῖστον νοσησιαρχικὴ καὶ ὑπερβαλλόντως ὑπὸ τὴν δύναμιν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τελοῦσα.

Α. Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Rousseau ἀναφανεῖσα διαρκεῖ μέχρι σήμερον ἡ ἀμφισβήτησις περὶ τοῦ ἂν ἔχη ὁ παῖς αἰσθησιν τῆς θρησκείας, ἢ ἂν τὸ στοιχεῖον τοῦτο τοῦ πνευματικοῦ βίου ἀφυπνίζεται τὸ πρῶτον κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἡβης. Ἀλλὰ δικαιοῦμεθα νὰ δεχθῶμεν ὡς βέβαιον, ὅτι ὄχι μόνον ἐμβάλλεται ἔξωθεν θρησκευτικὴ ζωὴ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδός, ἀλλ' ὅτι καὶ ἀναπτύσσεται αὕτη ἐξ αὐθορμητῶν ὀρμῶν. Τὴν μορφήν τῆς ἐκφράσεως αὐτῆς παραλαμβάνει, βεβαίως ὁ παῖς παρὰ τῶν ἐνηλίκων, ἢ δὲ θρησκεία δὲν ἐμφανίζεται παρ' αὐτῷ τόσον ποικίλη καὶ διαφορημένη, ὅσον ἐν τῇ πολυσχιδεῖ καὶ πολυπλόκῃ πνευματικότητι τοῦ ὄρμου ἀνθρώπου. Ἐὰν ἐπιχειρήσωμεν, ἀποχωρίζοντες τὰς ἰδιαιτέρας ἐπιδράσεις τῆς ἐποχῆς, νὰ καθορίσωμεν τὴν θρησκευτικότητα, ἣτις ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ψυχικὴν ὑφὴν τοῦ παιδὸς καθόλου, φθάνομεν εἰς τὰ ἐξῆς γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα παριστοῦν συγχρόνως «τὴν μεταφυσικὴν τοῦ παιδός»: α) Ἡ θρησκευτικὴ ἐποψὶς τοῦ παιδός

είναι, ὡς ἡ καθόλου συμπεριφορὰ αὐτοῦ, ὅπως διόλου ἐγωκεντρική. Πάντα ὅσα ὑποπίπτουν καθόλου εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ θεωρεῖ ὡς ἀφορῶντα εἰς τὸ μικρὸν αὐτοῦ Ἐγώ. Παρὰ ταῦτα ὁμως δὲν ἀντιλαμβάνεται εὐρύτερον σύνδεσμον τῶν φαινομένων· διότι αἱ στιγμαὶ τοῦ βλαύ αὐτοῦ εἶναι ἀσύνδετοι, μόνον δὲ αἱ ἰσχυρὸν συναισθηματικὸν τόνον περιέχουσαι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἀναντιρρήτως θρησκευτικαί. Τὴν ἰσχυροτέραν ροπὴν ἀσκοῦν ἐνταῦθα, ὡς εἰς τοὺς μύθους, πολλὰ ἀπλᾶ ἐλατήρια φόβου καὶ χαρᾶς. Εἶναι θρησκεία τῆς ἐπιθυμίας, ἐνίοτε τῆς εὐγνωμοσύνης, ἀλλὰ καὶ τοῦ φόβου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐλατήριο οὔτε νὰ παρίδωμεν οὔτε νὰ ἀρνηθῶμεν εἶναι δυνατόν. Ὁ Messer λέγει ρητῶς καὶ μετ' ἐξάρσεως ἐν τῇ αὐτοβιογραφίᾳ του: «Ὅ,τι ἐζήτουν ἐν τῇ θρησκείᾳ ἦτο κυρίως ἡ εὐτυχία ἐμοῦ τοῦ ἰδίου. Ἡ θρησκεία τῶν παιδικῶν μου χρόνων ἦτο πρὸ πάντων καὶ κυρίως θρησκεία τοῦ φόβου». β) Αἱ θρησκευτικαὶ παραστάσεις τοῦ παιδὸς εἶναι ἀνθρωπορφικαί. Τὰς κυριαρχούσας κοσμικὰς δυνάμεις φαντάζεται δρώσας κατὰ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ ἐνήλικος, τὰς τε ἀγαθὰς καὶ τὰς πονηράς. Ἡ φύσις ἢ τοῦλάχιστον ἢ πρὸς τὸν παῖδα σχέσις τοῦ πατρὸς ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὸν χαρακτήρα τῆς πρωϊμωτάτης θρησκείας. Ἡ δύναμις αὐτοῦ φαίνεται εἰς τὸν παῖδα ἀνήκουστος, καὶ φαντάζεται ὅτι ὁ θεὸς πρέπει νὰ εἶναι ἐξ ἴσου δυνατός. Μόνον ἡ ἐπιπολαιότης δύναται νὰ συμπεράνη ἐκ τούτου, ὅτι πᾶσα μετέπειτα θρησκεία καθόλου οὐδὲν εἶναι ἢ τοιοῦτον «καθηλωθὲν» «πατρικὸν σύμπλεγμα». γ) Ἡ πορεία τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου, ἥτις συντελεῖται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν δυνάμεων τούτων ἐπὶ τὸ Ἐγώ, ἐρμηνεύεται μα γ ι κ ῶ ς. Τὸ θαῦμα δὲν εἶναι τι ἀδύνατον καὶ ἀκατανόητον διὰ τὸν παῖδα, ἐπειδὴ δὲν ἐκυριάρχησεν ἀκόμη ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἡ ἐννοια κατὰ νόμους διατεταγμένου γίγνεσθαι. Ὅθεν εἶναι εἰς αὐτὸν ὅπως αὐτονόητον ὅτι ὁ θεὸς καὶ μετ' αὐτοῦ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ πονηρὰ πνεύματα δύνανται νὰ ἀσκοῦν μαγικὴν ἐνέργειαν. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ θεῖον τοῦτο καὶ μαγικὸν ἅμα περιβάλλει ἰδιόζων τις καθαγιασμός, σκοτεινὸν συναίσθημα τοῦ ὁποῦλου κέκτεται ἤδη ὁ παῖς. Ἄλλ' οὐδεμίαν ἔχει ἀμφιβολίαν ὅτι δύναται νὰ ἔχη ἀρωγὸν τὸν θεὸν τῇ βοηθείᾳ τῆς προσευχῆς. δ) Τέλος εἰς τὸν σύνδεσμον τοῦτον θρησκευτικῶν παραστάσεων καὶ θρησκευτικῶν ἐκτι-

μήσεων συνυπάρχει και πρωτόγονος τις ήθική, κρᾶμα πίστεως εἰς τὴν ἀγαθότητα, τὴν ἀγάπην καὶ τὴν δικαιοσύνην κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ εἰς τὴν δι' ἀμοιβῆς καὶ ποινῆς ἀνταπόδοσιν.

Τοιαύτη τις εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ παιδὸς καὶ εἶναι ζήτημα ἀναι θρησκευτικαὶ δοξασίαι ἀπλοϊκῶν ψυχῶν, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ πίστις μάλιστα ἀνεπτυγμένων πνευμάτων ἔχουν ἀπομακρυνθῆ ἴσως πολὺ ἀπὸ τῶν πρωτογόνων τούτων ἀρχῶν, ὥστε νὰ μὴ ὑφίσταται πλέον βαθειὰ τις συγγένεια πρὸς τὰς τοῦ παιδός:

«Ἄν κατῴρθωνα νὰ παραμερίσω τὴν μαγείαν ἀπὸ τὸν δρόμον μου...».

Ἄλλὰ τοῦτο θὰ ὠδήγει ἡμᾶς εἰς τὸ μέγα ζήτημα τῶν ρωμαντικῶν περὶ τῆς πρὸς προαισθήσεις ἰκανότητος τοῦ παιδὸς καὶ περὶ τοῦ εἰς τὸν παιδικὸν νοῦν «ἐκ τῶν προτέρων ἀποκαλυφθέντος».

Ἄλλ' ἐπὶ τὴν περιγραφεῖσαν θεμελιώδη ἐποψίν τοῦ παιδὸς ἀσκεῖ ἰσχυρὰν ροπὴν ἡ θρησκεία τοῦ περιβάλλοντος. Ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῶν παιδῶν τῶν ἀνηκόντων εἰς εὐσεβόφρονα ἐποχὴν καὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς ὀρθολογιστικούς χρόνους, ὡς καὶ μεταξὺ παιδῶν ρωμαντικῶς ἀνατραφέντων καὶ παιδῶν ἐθισθέντων εἰς τὸ βλέπειν τὰ τοῦ κόσμου ὡς πράγματι ἔχουν. Ἡ θρησκευτικὴ ἐπίδρασις ἀπαντᾷ μικρὰν ἀντίστασιν καὶ ἐγχαράσσεται ὑπεράγαν βαθέως ἐν τῇ ψυχῇ. Τὸ γεγονὸς τοῦτο δύναται τις νὰ χρησιμοποίησιν ὅσον ἐναντίον ὅσον καὶ ὑπὲρ τῆς πρωῒμου θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, ἀναλόγως τῆς ἐπόψεως, ἀφ' ἧς ὀρμᾶται. Ἡ θρησκευτικὴ παράδοσις παραλαμβάνεται μετὰ πολλῆς εὐχερείας. Ἰδιαιτέρως ἱστορίαι τινὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀσκοῦν ὅσον βαθεῖαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοὺς παῖδας, ὡς ἐὰν ἦσαν ἀνάλογοι πρὸς τὸν ἰδιαίτατον αὐτῶν κόσμον. Δικαίως παρατηρεῖ ὁ Starbuck ὅτι «ἐπιτρέπεται νὰ θεωρήσωμεν τὴν εὐπιστίαν ὡς τὸ ἐκδηλότατον γνώρισμα τῆς θρησκείας τῆς παιδικῆς ἡλικίας». Ἐννοεῖται ὅτι κατὰ τοὺς παιδικούς χρόνους τὸ οὐσιώδες περιεχόμενον τῆς θρησκείας δὲν εἰσδύει μέχρι τοῦ κέντρου τοῦ προσώπου, τὸ μὲν ἐπειδὴ ἡ ἐν χαλαρῷ συνδέσμῳ τελοῦσα διαδοχὴ τῶν καθ' ἑκάστον στιγμῶν τοῦ βιώματος στερεῖται ἀκόμη τοιοῦτου κέντρου, τὸ δὲ ἐπειδὴ ὁ παῖς δὲν κάμνει ἀκόμη σκέψεις ἀναφερομένας εἰς ἑαυτὸν. Ἄλλ' ὅ,τι ἐκληρονόμησε διὰ τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως εἶναι

ἐναποτεθημένον ἐντὸς τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ, προωθούμενον συχνὰ κατὰ πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους εἰς τὸ κέντρον τῆς προσωπικότητος. Περὶ τὸ τέλος τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ μείρακος ἡ πρὸς τὴν θρησκείαν ἐπιδεικτικότης μειοῦται ἐπαισθητῶς. Τὸ συναίσθημα τῆς δυνάμεως, τὸ ὁποῖον γεννᾷ ἡ σωματικὴ εὐεξία, ἀνευρίσκει τότε ἐν τῇ πρὸς Ἰουδαϊκὰ στοιχεῖα ἀναμεμειγμένη παραδόσει τῆς χριστιανικῆς θρησκείας τὸ γνῶρισμα τῆς ἐπὶ τῷ πάσχειν χάρας καὶ τῆς ὑποταγῆς, ὅπερ αἰσθάνεται ξένον πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φύσιν.

Ὅπου τὸ περιβάλλον, καὶ ἂν ἀκόμη εἶναι λίαν ψυχρὸν καὶ προσεκτικὸν καὶ ἐσκεμμένον, παρέχει θρησκευτικὰς παρορμήσεις εἰς τὸν παῖδα, ἡ κυρίως ἤβη ἐγκαινιάζεται διὰ πρώτης τινὸς περιόδου, τὴν ὁποῖαν χαρακτηρίζει ἡ ἀπόπειρα ὅπως ὁ ἔφηβος προσαρμοσθῆ ἄφ' ἑαυτοῦ καὶ προσωπικῶς εἰς τὰς παραδεδομένας θρησκευτικὰς δοξασίας καὶ συνηθείας. Ἡ ἀπόπειρα αὕτη τελεῖται οὕτως ἐν κρυπτῷ ἢ οὕτω ταχέως, ὥστε εἶναι δυνατὸν νὰ παραμείνῃ ἀπαρατήρητος ὑπὸ τῶν ἄλλων. Ἀλλὰ τὸ στάδιον τοῦτο οὐδέποτε ἐλλείπει, καὶ ὅταν ἀκόμη παραμείνῃ, ὡς συνήθως συμβαίνει, ἀπλοῦν μεταβατικὸν στάδιον. Ἀφυπνίζεται διαφέρον εἰδικῶς θρησκευτικὸν κεκραμένον συχνὰ μετὰ τῆς ροπῆς πρὸς θεωρητικὴν ἐξήγησιν τοῦ κόσμου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι ἀδύνατον νὰ παραγνωρίσωμεν ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ θρησκευτικῆς ἀνάγκης, περὶ θρησκευτικοῦ πόθου. Καὶ ἐπειδὴ τοῦτο δὲν ἀναβλύζει μόνον ἀθροισμῶς, ἀλλὰ τοῦτ' αὐτὸ ζητεῖ ἐνσυνειδήτως ἐκ τῶν ἐνθῶν, ὁμιλῶ περὶ ἀποπείρας πρὸς προσωπικὴν προσοικειώσιν. Τώρα πλέον ἐπιθυμοῦν νὰ πληρώσουν τὸ παραδεδομένον διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν βιώσεως, διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν συναισθημάτων καὶ τῆς ἰδίας θρησκευτικῆς πείρας, εἴτε μέσῳ ἰσχυροτέρας συμμετοχῆς τῆς ἰδίας αὐτῶν ψυχῆς εἴτε μέσῳ συγκαταθέσεως καὶ πεποιθήσεως. Ἡ ἀπόπειρα αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτύχῃ μόλις ἀρχίσῃ· ἀλλὰ περὶ τοῦτου θὰ ὁμιλήσωμεν βραδύτερον. Ἐνίοτε ὁμοίως ἀναφαίνεται βαθύτερα τίς ἐνασχόλησις περὶ τὴν ἁγίαν Γραφήν· ἀνακαλύπτονται νέαι ἐπόψεις ἐπὶ γνωστῶν περικοπῶν. «Γίνεται ἀποκάλυψις» εἰς τὴν ψυχὴν

αὐτῶν, ὡς ἀποκαλύπτεται ἐνίοτε ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὸν νεαρὸν κλειδοκύμβαλιστὴν ὅτι αἱ «συναίτες» τοῦ Mozart εἶναι «μουσική». Ὁ χαρακτήρ τοῦ καινοφανοῦς ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν γνῶρισμα τῆς πρώτης θρησκευτικῆς περιόδου τῆς ἡβης. Τυπικὴν περὶ τούτου μαρτυρίαν εὐρίσκομεν εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Udo Degenfeld «Jesus in unserm Schülerleben». Μαθητὴς τις τῆς δευτέρας γυμναστικῆς τάξεως λέγει τὰ ἐξῆς περὶ τοῦ εὐσεβόφρονος καὶ διὰ τῆς κοινῆς εἰς τὴν Γραφὴν πίστεως διακρινομένου κόκλου τοῦ κινήματος τῆς νεολαίας, εἰς τὸν ὁποῖον εἰσηλθεν: «Ἡ εὐσέβεια εἶναι ἐνταῦθα ὅλως διάφορος τῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ θρησκείᾳ. Δύναται τις νὰ σκεφθῇ κάτι ἐνταῦθα. Ἐδῶ αἰσθάνεται τις νὰ θερμαίνεται ἡ καρδιά του». Ἐνταῦθα λοιπὸν ἀφυπνίσθη τι ἐν τοῖς «ὕχιοις» ἢ ἐξ ἀντικειμένου θρησκεία οὐδεμίαν ὑπέστη μεταβολήν. Τὸ «νέον βίωμα» πληροῦ βαθείας κατανύξεως τὴν ψυχὴν των. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ σταδίου τούτου ὁ ἄνθρωπος εἶναι πράγματι θρησκευτικός. Τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐντύπωσιν ὠρισμένων μορφῶν (ἀκόμη καὶ μορφῶν ζώντων ἀνθρώπων!) καὶ καταστάσεων. Πειρᾶται ἴσως, ἐὰν συγχρόνως ρέπη πρὸς τὴν ἐπιστήμην, νὰ ἀνασυγκροτήσῃ τὸν βίον τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλὰ καταλαμβάνεται ταχέως ὑπὸ ἐκπλήξεως ἀνακαλύπτων ἀντιφάσεις εἰς τὰ σπουδαιότατα σημεῖα τῆς περὶ αὐτοῦ παραδόσεως. Ἐξ ὅλων τῶν μερῶν ἀρχίζει νὰ ἀτενίζῃ αὐτὸν τὸ μέγα πρόβλημα τῆς ζωῆς.

Ἡ ἀφυπνίσις τῶν ἰσχυρῶν τούτων ψυχικῶν κινήσεων εἶναι πάντοτε σημεῖον ὅτι ἤρχισεν ἡδὴ ἡ ψυχικὴ ἡβη. Ὁ περὶ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ἀσχοληθεὶς ἀμερικανὸς Starbuck, ὁ ὁποῖος ὁμοίως τῷ Stanley Hall δίδει ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸν μεταξὺ θρησκευτικότητος καὶ φυσιολογικῆς ἐξελλίξεως σύνδεσμον, δέον μ' ὅλα ταῦτα νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος κινήσεις προηγοῦνται τῆς ἐνάρξεως τῆς φυσιολογικῆς ἡβης κατὰ ἐν ἡδὴ ἢ δύο ἔτη, ἐμφανιζόμεναι ἄρα κατὰ τὸ 11ον ἢ δὴ τὸ 12 ἔτος. Δι' αὐτῶν ἀρχεται μετὰτόπισις καὶ μετασηματισμὸς τῆς ὅλης ψυχικῆς ὕψης. Νῦν τὸ πρῶτον ἀναβλύζει ἐνδόμυχος βίος. Ἐν τῇ ψυχικῇ ταύτῃ καταστάσει τελοῦντες προσέρχονται ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς χώραις τῆς Γερμανίας οἱ νέοι εἰς τὸ μυστήριον τοῦ χρίσματος. Ἡ πρὸς αὐτὸ προπαρασκευὴ συμπίπτει πρὸς

παντάπασι κατάλληλον περίοδον. Πλήθος μαρτυριῶν, ὧν τινες θὰ παραθέσωμεν κατωτέρω, διδάσκουν ἡμᾶς, ὅτι πολλοὶ τῶν διὰ τὸ χρῖσμα ὑποψηφίων ἀναμένουν τὴν μύρωσιν αὐτῶν μετὰ βαθυτάτης συγκινήσεως. Ἡ ψυχὴ αὐτῶν κατέχεται ὑπὸ συναισθημάτων ὅλως διόλου θρησκευτικῶν. Ἄλλ' ἐννοεῖται ὅτι ἡ στιγμή ἐκεῖνη μεταβάλλεται συχνὰ εἰς πηγὴν σοβαρωτάτης κρίσεως.

Πρὸς τὴν ψυχικὴν ταύτην κατάστασιν εὐρίσκεται εἰς ὀξυτάτην φυσικὰ ἀντίφασιν ἢ περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐν τῷ περιβάλλοντι κυκλοφοροῦν μόνον «θρησκευτικὰ νομίσματα τρεχούσης χρήσεως», τ. ἔ. ἀποτριβέντες χαρακτηριστικοὶ ὄροι τῆς γλώσσης τῶν θεολογικῶν σχολῶν καὶ ἐξωτερικόν τι καὶ κατὰ συνήθειαν ἰσχυρὸν τυπικόν τοῦ σ υ μ β ι β α σ μ ο ὕ πρὸς τὰ θεῖα πράγματα. Διαρκῶς ἀπαντῶμεν ὁμολογίας ἐφήβων, κατὰ τὰς ὁποίας ἐνέπνευσεν εἰς αὐτοὺς ἀποστροφήν ἢ ἐτάραξεν αὐτοὺς ἡ ἐπιπολαία ἀκριβῶς αὕτη ἀναστροφή πρὸς τὰ σπουδαιότατα πράγματα. «Ὅταν ἄγλα τριάς καὶ δημιουργία, δικαίωσις καὶ διαλλαγή, πρόνοια καὶ ἰλαστήριος θάνατος κροταλίζουν ὡς τροχοὶ μύλου, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀκούσῃ πλέον ἐξ αὐτῶν τοὺς δίκην βροντῶν ἠχοῦντας λόγους τῆς αἰωνιότητος. Ὅταν ὁ θεὸς (ὡς ἤδη παρατηρεῖ ἐλέγχων ὁ Salzmann) χρησιμοποιοῖται ὡς φόβητρον ἢ, ὅσάκις ἡ περίστασις ἐπιτρέπει, ὡς τονωτικὸν φάρμακον, ἡ μεγαλειότης αὐτοῦ μειοῦται καὶ θρυμματίζεται ἐντὸς τῆς καρδίας τῶν διδασκομένων. Τὸ ψυχολογικὸν γεγονός, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ βαθύτατον τῶν συμβόλων δύναται νὰ ἀποβάλλῃ βαθμηδὸν τὸ νόημα αὐτοῦ διὰ τῆς ἀπροσέκτου χρήσεως τῶν αἰώνων, ἔπρεπε νὰ δώσῃ εἰς τὰς ἐκκλησίας ἀφορμὴν, ὅπως μετεγγέουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τὸν παλαιὸν οἶνον εἰς νέους ἀσκούς ἢ τοῦλ. ὅπως θέσουν ἐν ἰσχυρῇ διάκρισιν τινὰ μεταξὺ μετωνυμιῶν καὶ μεταβολῶν τῆς σημασίας. Ἡ προσωπικὴ προσοικείωσις ναυαγεῖ ἀρκετὰ συχνὰ διὰ τὸν λόγον, ὅτι εὐρίσκει πρὸ αὐτῆς ἄγαν ἄχρουν ἀγαθόν.

Τὴν πρώτην περίοδον διαδέχεται — καὶ δι' ἄλλους ἐκόμμη λόγους — σχεδὸν ἐξ ἴσου τακτικῶς ἐποχὴ τῆς ἀπὸ τοῦ παραδεδομένου ἀπαλλαγῆς, τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆς ἀρνήσεως. Ἡ νέα αὕτη περίοδος εἶναι ἀναπόφευκτος, τὸ μὲν διότι ἐκάστη νέα γενεὰ κέκτηται καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῆς θρησκευτι-

κὴν γλώσσαν, τὸ δὲ διότι πᾶν ἄτομον ζητεῖ καὶ βιοῖ τὸν θεὸν κατὰ τὸν ὅλως ἰδιάζοντα εἰς αὐτὸ καὶ μόνον τρόπον. Ὡς εἶδομεν, πᾶς δογματικὸς καθορισμὸς καὶ δογματικὴ καθήλωσις θρησκευτικῶν πεποιθήσεων διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἀπολέσας τὸ πλαστικὸν καὶ ὑπὸ τοῦ φυναισθήματος θερμαινόμενον περιεχόμενον αὐτοῦ καὶ ὡς ἀποτελῶν μόνον παράδοσιν, μόνον ἀστήρικτον καὶ ἀδικαιολόγητον ἀνδραποδισμόν ψυχῶν. Ἀλλὰ δὲν ζητοῦν μόνον ἰδίαν γλῶσσαν διὰ τὰ παμπάλαια θεμελιώδη συναισθήματα, ἀλλ' ἐκ τοῦ μυχαιτάτου καὶ ὑποκειμενικωτάτου κέντρου τῶν βιωμάτων αὐτῶν, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου φαίνεται εἰς αὐτοὺς παντάπασι πρωτότυπον καὶ ἰδιάζον, στρέφονται εὐκόλως καὶ ἐναντίον τῆς διδαχθείσης ἐξ ἀντικειμένου θρησκείας αὐτῆς καθ' ἑαυτήν.

Ἡ ἀπαλλαγὴ αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ κατὰ πολὺ διαφόρους τρόπους. Ὡς συνηθεστάτους τύπους ἐξαίρω τοὺς ἐξῆς: τὴν διαψευθεῖσαν μαγικὴν προσδοκίαν, τὴν ἐκ λογικῶν ἢ θεωρητικῶν λόγων ἀμφιβολίαν καὶ τὴν ἠθικὴν σύγκρουσιν τῶν κοσμοθεωριῶν. Ἐκαστος τῶν τύπων τούτων ὑποδηλοῖ συγχρόνως τὴν ὁδόν, τὴν ὁποίαν εἶτε ἵνε μὲν νὰ ἀκολουθήσῃ ἢ περαιτέρω ἐξέλξις τῆς θρησκευτικότητος, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὁποίαν κατήντησε κατ' ἀρχάς εἰς ἀδιέξοδον.

Οἰκειοτάτη εἰς τὴν παιδικὴν ἀντίληψιν εἶναι ἡ μαγικὴ προσδοκία. Εἶναι ἡ παλαιὰ εἰς θαύματα πίστις, ἡ ὁποία ὅμως ἔλαβε κάπως χαρακτῆρα πνευματικὸν καὶ μετετοπίσθη ὀλίγον πρὸς τὰ φαινόμενα τοῦ ἐνδομύχου κόσμου. Ὅσα βαθυτέραν πεποιθήσιν εἰς τὸν θεὸν ἔχει ὁ νέος, ὅσα πλησιέστερον αἰσθάνεται ἑαυτὸν, εἰς αὐτὸν ἀκριβῶς, πρὸς τὸν θεόν, τόσα καὶ περισσότερον προσδοκᾷ ὅτι δὲν θὰ καθυστερήσῃ τὸ μέγα θαῦμα, καὶ μάλιστα δταν τρόπον τινὰ ἐξαναγκασθῇ νὰ ἐνεργήσῃ διὰ τῆς μυστικῆς δυνάμεως ἐνθέρμου προσευχῆς. Ἡ ἐννοία λοιπὸν τῆς προσευχῆς ἐκλαμβάνεται ἐνταῦθα, ὡς ἐν παντὶ μὴ ἀναπτυχθέντι εἰσέτι σταδίῳ, ὡς μαγικὴ δύναμις. Ἡ κατὰ τὰς κρίσιμους στιγμὰς τοῦ βίου ἀπουσία τῶν ὁρατῶν τούτων ἐπενεργειῶν δύναται νὰ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς μεγάλην κρίσιν. Τὰ μυστήρια καὶ αἱ ἱεραὶ τελεταὶ ἐκλαμβάνονται ὑπὸ τῶν νέων, οἱ ὁποῖοι συνδυάζουν ἰσχυρὰν θρησκευτικὴν φλόγα πρὸς